

ارزیابی اخبار شهادت میثم تمار بر اساس کتاب رجال کشی

منصور داداش نژاد

گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

mdadash@rihu.ac.ir

چکیده

میثم تمار از یاران با وفای امام علی (ع) بود که چند روز پیش از ورود امام حسین (ع) به کربلا به فرمان کارگزار کوفه عبید الله بن زیاد در اواخر سال ۶۰ هجری به دار آویخته شد. رجال کشی از کهن ترین منابعی است که با ارائه شش خبر، شهادت میثم را گزارش کرده است. این اخبار که از نوع پیش گویی است چگونگی شهادت و جزئیات مربوط به بر دار شدن او را نوشته اند. پژوهش حاضر با به کار بستن روش تاریخی سیر تطور اخبار در صدد است با شناسایی جهت گیری کلی و درون مایه این اخبار، سیر تدوین آن ها را مطالعه نماید. نتیجه بررسی این است که خبر مربوط به شهادت میثم از یک گزارش کوتاه و غیر صریح، به خبری بلند با اجزای گوناگون توسعه یافته و بر جنبه های پیش گویانه آن افزوده شده است.

واژگان کلیدی: میثم تمار، امیر مومنان علی (ع)، اصحاب امام علی (ع)، پیش گویی، رجال کشی.

جستجو و پژوهش در باره اصحاب امیر مومنان علی(ع) که با آن حضرت در ارتباط بودند به شناخت بیشتر آن امام همام می‌افزاید. اصحاب امام علی(ع) فراخور حال و ظرفیت خود از آن حضرت بهره‌مند می‌شدند. برخی در عرصه نظامی پیشتاز بودند، برخی در سیاست اندیشه ورز بودند و برخی به عنوان اصحاب سرّ در وادی معرفت قدم زده و از معارف ناب آن امام بهره‌مند می‌شدند. میثم تمار از جمله کسانی است که در دسته سوم قرار داشت و علی‌رغم آشنایی دیر هنگام با امام علی(ع)، پیوندی استوار با آن حضرت برقرار کرد و جان خویش را در حمایت از آرمانهای آن حضرت فدا کرد. با توجه به شخصیت برجسته برخی اصحاب امام علی(ع)، اخبار مختلفی که گاه پذیرش آنها دشوار است در باره ایشان نقل شده است که این اخبار در زمینه رقابت‌های سیاسی و مذهبی توسعه یافته‌اند، از جمله این اخبار، اخباری از نوع پیش‌گویی است.

اخباری در منابع کهن اسلامی یافت می‌شود که حوادث آینده را از زبان بزرگان دینی پیش‌گویی کرده و حوادث به همان گونه که پیش‌گویی شده رخ داده است. نوشته حاضر فارغ از امکان و توانایی غیب‌گویی اولیاء الهی و کسانی که رضایت الهی را کسب کرده‌اند، در صدد بررسی و مطالعه تحولات خبر مربوط به شهادت میثم تمار است.

در باره میثم تمار پژوهش جامعی انجام نشده است و برخی از این مطالعات از منظر ادبی و حماسی زندگانی میثم را بررسی کرده‌اند. این نوشته‌ها عبارتند از: ۱. مقاله میثم تمار، سید حسن قریشی، فرهنگ کوثر، شماره ۶۹، ص ۱۳۶-۱۴۱، سال ۱۳۸۶؛ ۲. بارگاه میثم تمار، حیدر الجبد، ترجمه و تلخیص محمد علی خوشنویس، فرهنگ زیارت، شماره ۱، ص ۱۱۳-۱۲۹، سال ۱۳۸۸؛ ۳. سرواژه «میثم تمار» منتشر شده به گونه دیجیتال در دانشنامه جهان اسلام، نوشته خدیجه سهراب زاده و محمد اصغری نژاد، تاریخ انتشار ۱۳۹۰/۴/۲۰؛ ۴. مقاله اینترنتی «میثم تمار» نوشته استاد محمد باقر بهبودی، انتشار به تاریخ ۱۳۹۸/۲/۹. این نوشته‌ها بر شرح احوال میثم تمار تاکید کرده‌اند. مدرسی طباطبایی روایات بر جای مانده از میثم را برای بازسازی دفتری که از میثم در خانواده وی وجود داشته است گرد آورده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۷۳). نوشته‌های یاد شده به نقد و بررسی اخبار مربوط به شهادت میثم که این نوشته متکفل آن است، پرداخته‌اند.

در این تحقیق پس از مروری کوتاه بر زندگانی میثم تمار، اخبار مربوط به شهادت وی که در رجال کشی آمده است مطالعه خواهد شد. روش پژوهش تاریخی است و تلاش خواهد شد تحولات مربوط به یک خبر، افزوده ها و کاستی‌های آن زمینه یابی شود. صحت و ضعف اسناد گزارش‌ها بررسی نمی‌شود و مورد نظر اصلی در این

پژوهش نیست زیرا آن کس که متن را توسعه داده و به روز می‌کند، می‌تواند در باره سند نیز چنین کند، چنانچه افراد سند دارای گرایش‌های خاصی بوده باشند که متن با گرایش‌های ایشان همخوان باشد، مورد توجه قرار خواهند گرفت.

۱. زندگانی میثم تمار

میثم بن یحیی تمار با کنیه ابو سالم از یاران امیر مومنان علی (ع) بود که منابع شیعی مانند رجال برقی و کشی او را بدون انتساب و با لقب تمار و به گونه «میثم التمار» معرفی کرده‌اند (برقی، ۱۳۴۲: ۷؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲: ۲۱۴). میثم مولای قبیله بنو اسد بود (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۹). او برده زنی از بنو اسد بود که امام علی (ع)، وی را خرید و آزاد کرد (مفید، ۱۳۷۲ الف، ج ۱: ۳۲۳). به احتمال پدر او در فتوحات اولیه مسلمانان، اسیر شده و در حمایت بنو اسد قرار گرفته است. علاوه بر انتساب اسدی، میثم با انتساب نهروانی نیز یاد شده است (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۳). منطقه نهروان که میان بغداد و واسط است، می‌تواند خاستگاه اصلی خانواده میثم باشد. نام فارسی این منطقه چنانچه یاقوت حموی نوشته، «جو روان» بوده که به نهروان تعریب شده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۵: ۳۲۵). میثم ریشه عربی نداشت و از او با عنوان «عجمی» یاد شده است. امام علی (ع) نام او را از «سالم» به نام اصلیش «میثم» که والدینش در عجم بدان نام نهاده بودند باز گرداند. عبید الله بن زیاد، میثم را عجمی خطاب کرد «هذا العجمی» (مفید، ۱۳۷۲ الف، ج ۱: ۳۲۴).

میثم از یاران ویژه و خاص امام علی (ع) بود. یعقوبی (م ۲۹۲)، هشت تن از اصحاب امام علی (ع) که دانش وی را فرا گرفته و به دیگران منتقل کردند نام برده است که میثم تمار در شمار ایشان است (یعقوبی، بی تا، ج ۲: ۲۱۴). طوسی در رجال، نام میثم بن یحیی تمار را در شمار راویان از امام علی (ع) آورده است (طوسی، ۱۳۸۰ ب: ۸۱).

با این که میثم از یاران خاص امام علی (ع) ذکر شده است، اما در حوادث عصر آن حضرت مانند جنگ جمل، صفین و نهروان از او یاد نشده است و در این حوادث نقشی ایفا نکرده است. به احتمال بازه زمانی همراهی میثم با امام علی (ع) در اواخر عمر آن حضرت بوده است.

در رویدادهای پس از شهادت امام علی (ع) تا قیام امام حسین (ع) از میثم یادی نشده است. برخی میثم تمار را بواب امام حسن (ع) دانسته‌اند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۸). با این حال او هیچ روایتی از امام حسن (ع) و امام حسین (ع) نقل نکرده است و در حوادث مربوط به دوران ایشان، هیچ اقدامی برای او ثبت نشده است. چنان

که نام او در شمار کوفیانی چون سلیمان بن صُرد، مُسیب بن نجبه و رفاعه بن شداد که از امام حسین(ع) برای حضور در کوفه دعوت کردند، نیست که نشان از موقعیت ضعیف اجتماعی او به عنوان مولی است. پس از شهادت میثم، او مورد توجه اهل بیت قرار گرفت. بنا بر روایتی امام باقر(ع) محبت شدید خود را به میثم و فرزندش صالح بن میثم اظهار کرد (حلی، ۱۴۱۷: ۸۸). گرایش‌های عارفانه میثم و شهادت دلخراش و مظلومانه او به دست حاکم اموی، در ترسیم سیمای بعدی او موثر بوده‌اند.

از میثم تمار پانزده خبر بر جای مانده است. این اخبار سه ویژگی دارد: نخست؛ این که مربوط به امیر مومنان علی(ع) است. دوم؛ در بر دارنده جنبه اعجازی و کرامات آن امام همام است. سوم؛ منابع منقبت نگاری همچون هدایة الکبرای خصیصی آن اخبار را برای بار نخست نقل کرده‌اند(بنگرید: پیوست یک).

۲. اخبار پیش‌گویی شهادت میثم تمار

آنچه در اخبار مربوط به میثم تمار برجسته است، آگاهی وی از اسرار و اخبار آینده به ویژه حوادث مربوط به شهادت خود است. کشی رجال شناس برجسته شیعه، در شرح حال میثم، شش خبر آورده که بن‌مایه همگی آن‌ها آگاهی از آینده است.

کشی در نقل اخبار یاد شده سند اخبار را ذکر کرده و آن‌ها را از منابع کهن‌تر که اینک مفقود هستند گرد آورده است. او در پایان یکی از اخبار، مصدر خود را کتاب مفاخرة الکوفه و البصره مدائنی(م ۲۲۴) ذکر می‌کند. مدائنی نیز به قاعده خبر را از مخبران خود نقل کرده است. بنابر این هر چند شش خبر یاد شده در یک منبع یعنی رجال کشی موجود است، اما این اخبار پیش از کشی در منابع پیشین بوده و او با گزینش این اخبار از منابع مختلف، به تنظیم و ترتیب آنها اقدام کرده است، از این رو تطور و تحول آنها قابل پی‌گیری و زمان رواج هر یک از آن اخبار قابل رصد است. در بررسی شش خبر یاد شده، مولفه‌های زیر مطالعه خواهد شد: توالی و ترتیب رویدادها؛ مضمون و بن‌مایه اصلی خبر؛ شخصیت‌ها و کنش‌گران؛ و کشمکش‌های موجود در هر خبر. ترتیب تاریخی اخبار یاد شده را با اندک تفاوتی می‌توان به همان گونه دانست که کشی آنها را تنظیم کرده است. این ترتیب به شرح زیر است:

خبر نخست کشی کوتاه‌ترین خبر در باره شهادت میثم است و از رویدادهای قبل و بعد حادثه هیچ اطلاعی در اختیار نمی‌گذارد. بنابر این خبر - که متن آن کمتر از دو سطر است - هنگامی که میثم را برای به دار کشیدن می‌بردند، مردی گفت تو از این وضعیت بی‌نیاز بودی، میثم به او نگریست و گفت این درخت خرما برای من روییده است و من نیز پرورش نیافتم مگر برای او (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۰). این خبر نه به صراحت بلکه به طور ضمنی بر این که میثم از آینده و سرنوشت خود آگاه بوده است تاکید می‌کند. این سخن میثم فارغ از این که به آینده خاصی اشاره کند یا نه، مطابق اندیشه دینی است که سرنوشت همه چیز در کتاب خداوندی از پیش تعیین شده و اجل محتوم به دست خداوند است.

شیوه روایت خبر به صورت سوم شخص (مغایب، او) است و خبر از منظر او بازگو می‌شود. این خبر را ایوب بن نوح از صفوان بن یحیی از عاصم بن حمید حنّاط کوفی - نویسنده اصل حنّاط در مجموعه اصول سته عشر - از ثابت ثقفی که ناشناخته است نقل می‌کند. فرزندان و نوادگان میثم در نقل آن نقشی نداشته‌اند.

مضمون و درون‌مایه این خبر موجز، پیش‌گویی آینده نیست بلکه بیان اندیشه دینی معطوف به قضا و قدر الهی و سرنوشت انسان‌ها و آینده محتوم هر شخص با پشتوانه آیاتی چون: ما کان لنفس ان تموت الا باذن الله کتابا موجلا (آل عمران، ۱۴۵) است که از زبان میثم تمار بیان می‌شود. از سوی دیگر اشاره به دیدگاه گروهی از جامعه کوفه - هنگام رخداد عاشورا و بروز نابسامانی - دارد که برهم زدن نظم موجود را نمی‌پسندد و برای اصلاح امور تلاش‌های آرام و خیرخواهانه را پیشنهاد می‌دهد. موضع این گروه از زبان معترض ناشناخته بیان می‌گردد. کنش‌گران و شخصیت‌های مطرح در این خبر میثم تمار و مردی ناشناخته است که با لحن انتقادی، مواضع میثم را که در متن بدان هیچ گونه اشاره‌ای نشده است، زیر سوال برده و غیر ضروری می‌داند.

۲-۲. شکل‌گیری اجزای خبر

در این مرحله خبر شهادت میثم همراه با مقدماتی سامان یافته است. این خبر در بر دارنده پیش‌گویی صریح میثم از آینده خویش است که با تفصیل و وضوح بیشتری گزارش شده است و در خبر بر این تاکید می‌شود که میثم دانای به حوادث آینده است.^۱ اجزای اصلی خبر به شرح زیر است:

۱. میثم به عمره می‌رود.

۲. با ام‌سلمه همسر پیامبر (ص) دیدار می‌کند. موفق به دیدار با امام حسین (ع) نمی‌شود، اما ارادت خود را به وی ابراز می‌کند.

۳. میثم به کنیز ام‌سلمه از ریخته شدن خورش در راه اهل بیت خبر می‌دهد.

۴. میثم با ابن عباس دیدار می‌کند. از آگاهی‌ش به تاویل قرآن و آگاهی از آینده خویش خبر می‌دهد. ابن عباس او را طرد و به کفالت متهم می‌کند.

۵. میثم به کوفه باز می‌گردد، عبید الله بن زیاد او را احضار کرده و به دار می‌کشد.

۶. روز سوم بر دار شدن میثم از بینی او خون جاری شده و محاسنش را رنگین می‌کند.

طول این خبر یازده سطر است و خبر را علی بن اسماعیل بن شعیب بن میثم - نواده میثم - از فضیل بن زبیر رسان - که زیدی مسلک بود - و او از عمران بن میثم فرزند میثم نقل می‌کند (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۰). شیوه روایت خبر در آغاز و پایان به صورت سوم شخص (او) است که فرزند میثم اقدامات، پیامد رفتار و محقق شدن پیش‌گویی میثم را گزارش می‌کند. روایت در میانه به صورت اول شخص (من) ادامه می‌یابد و راوی خبر خود میثم است و از زاویه دید او که شخصیت اصلی خبر است، حوادث پیش می‌رود.

مضمون اصلی و هدف نهایی این خبر، بیان آگاهی میثم از آینده است که در گفتگوی میثم با ابن عباس و کنیز ام سلمه خود را نشان می‌دهد. مضامین فرعی خبر که عبارتند از: پایبندی میثم به احکام دینی با رفتن به عمره؛ همسویی و پیوستگی به اهل بیت در همراهی با امام علی (ع)، امام حسین (ع) و ام سلمه؛ آگاهی از تاویل قرآن؛ اعتراض او که منجر به بر دار شدنش شد همه مضامین فرعی خبر است که یک هدف را پوشش می‌دهد و آن نشان دادن توانایی میثم بر پیش‌گویی است.

شخصیت مقابل میثم در این خبر در رده نخست عبدالله بن عباس قرار دارد که کشمکش و تعارض میان وی و میثم به روشنی بیان و مخالفت او با پیش‌گویی میثم عیان می‌شود و در رده بعد عبید الله بن زیاد است که هیچ گزارشی از محاجه میان او و میثم ارائه نمی‌شود و شخصیت منفی او به صورت کامل پردازش نمی‌شود.

این خبر برآیند دو دیدگاه در باب توانایی افراد بر پیش‌گویی را نشان می‌دهد. مخالفان به نمایندگی ابن عباس ظاهر می‌شوند که این گونه امور را از نوع کھانت می‌دانند که با کار جادوگران و تسخیر کنندگان اجنه ارتباط می‌یابد و موافقان که نوادگان میثم از جمله ایشانند با تاکید بر محقق شدن پیش‌گویی‌های میثم بر آن صحنه می‌گذاشتند.

۲-۳. توسعه در پیش‌گویی

خبر سوم کشتی در بر دارنده دو پیش‌گویی از میثم است، نخست پیش‌گویی شهادت خویش و دیگر پیش‌گویی در باره آینده یک زمین متعلق به خاندان سَدیر صیرفی. بنا بر این خبر میثم تمار، پیش از آن که رویدادهای منتهی به شهادت وی رخ دهد، به ابوحکیم جد حَنان بن سَدیر تک تک رخدادهای آینده مربوط به شهادت خویش را همراه با جزئیات می‌گوید و خود راوی رویدادها است. میثم به او می‌گوید امسال به مکه خواهد رفت. هنگام بازگشت در قادسیه توسط ماموران عبید الله بن زیاد دستگیر خواهد شد. نزد ابن زیاد با او محاجه می‌کند و پیش‌گویی امام علی(ع) در باره عبید الله بر این که وی حامی دشمنان علی(ع) خواهد شد را یاد می‌کند. عبید الله دستور دار زدن وی را صادر می‌کند و میثم اولین نفر خواهد بود که در اسلام بدو لگام خواهند زد. سه روز پس از به دار آویختن نیز خون بینی او بر محاسن و صورتش جاری خواهد شد. حوادث به همان گونه که میثم به ابوحکیم گفته بود، رخ می‌دهد. پس از بر دار شدن میثم، هفت تن از خرما فروشان مخفیانه پیکر میثم را از دار پایین آورده و دفن می‌کنند.

در ادامه همین خبر، میثم زمینی را به ابوحکیم نشان می‌دهد و می‌گوید بر این زمین اینک مالیات و خراجی پرداخت نمی‌شود، اما پس از مدتی خراج این زمین باید به مردی به نام زراره که در خانه ولید بن عقبه است پرداخت شود. چنین نیز می‌شود و سَدیر بن حکیم مجبور به پرداخت مالیات زمین به همان فرد می‌شود (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۱).

اجزای افزوده این خبر نسبت به خبر پیشین بدین شرح است:

۱. گزارشی از محتوای محاجه میان ابن زیاد و میثم تمار ارائه می‌شود که خبر پیشین فاقد آن بود. در این محاجه، ابن زیاد، میثم را از سَبئی مسلکان آتشین^۱ و خشک مقدسان قلمداد می‌کند و میثم در برابر از پیش‌گویی سال‌ها قبل امام علی(ع) در باره عبیدالله بن زیاد یاد می‌کند که وی را در جرگه مخالفان

۱. در متن «السَّابَّه الخَبِیْثَه» آمده است که به نظر «سَبْیَهِ الخَبِیْثَه» صحیح است. سَبْیَهِ مخالف عثمان بودند و امام علی(ع) را دارای ویژگی‌های فوق العاده می‌دانستند.

علی (ع) می‌بیند و این بر خلاف نظر امام حسن (ع) بود که گمان می‌کرد عبید الله بن زیاد از دوستان امام علی (ع) است و به همین جهت بر پدر خویش که عبید الله را زیر تازیانه گرفته بود اعتراض کرد. این بند به گونه‌ای مواضع امام حسن (ع) را تخطئه می‌کند و نشان می‌دهد سامان دهندگان روایت که کوفی بوده‌اند، مواضع امام حسن (ع) و از جمله صلح آن حضرت را نپذیرفته و در باره آن سخن داشته‌اند.

۲. از لگام زدن بر دهان میثم هنگام دار یاد می‌شود، اما به سبب آن اشاره نمی‌شود.

۳. پس از بر دار شدن میثم، خرما فروشان مخفیانه پیکر میثم را از دار پایین آورده و دفن می‌کنند.

۴. پیش‌گویی میثم در باره آینده زمین مربوط به خانواده سدید صیرفی محقق می‌شود.

این خبر رخداد شهادت میثم را کامل بیان کرده و دارای سه بخش مقدمه، اصل حادثه (= به دار آویخته شدن میثم) و رویدادهای پس از آن است. در این روایت علی‌رغم این که به سفر میثم به مکه اشاره می‌شود، اما از دیدار میثم با ام سلمه و ابن عباس گزارشی نمی‌شود. نادیده گرفتن حضور میثم در مجلس ابن عباس و درج نکردن سخنان رد و بدل شده میان ایشان که لطمه به اعتبار پیش‌گویی‌ها می‌زد، می‌توانست در تقویت موضع میثم موثر باشد.

خبر بر پیش‌گویی میثم تأکید می‌کند و تمام حوادث آینده از زبان وی گزارش می‌شود. پیش‌گویی امام علی (ع) در باره آینده عبید الله بن زیاد به نحوی با پیش‌گویی شهادت میثم گره می‌خورد. علاوه بر این موارد، پیش‌گویی جدیدی از میثم در باره زمین خانواده حنان بن سدید به گزارش افزوده می‌شود تا نشان دهد، پیش‌گویی‌های میثم همه صادق بوده و به همان گونه رخ داده است. این خبر دارای پایان و خاتمه است بدین گونه که دوستان میثم، وارد صحنه شده و جنازه میثم را به صورت مخفیانه از دار پایین آورده و دفن می‌کنند.

درون مایه اصلی و عنصر وحدت بخش این خبر، تأکید بر توانایی میثم بر پیش‌گویی است که با ذکر دو نمونه (پیش‌گویی آینده خویش و پیش‌گویی آینده یک زمین) محقق می‌شود. طبیعی بودن پیش‌گویی با یاد از پیش‌گویی امام علی (ع) در باره آینده ابن زیاد، عادی سازی و تقویت می‌شود.

شخصیت اصلی مقابل میثم در این خبر عبید الله بن زیاد است که در باره اقدامات او علیه میثم روشن‌گری می‌شود. عرصه تعارض و کشمکش علاوه بر میثم تمار و عبید الله بن زیاد به هواداران میثم و ماموران حکومتی تسری می‌یابد.

خبر چهارمِ کشی از نواده میثم، یوسف بن عمران میثمی نقل می‌شود. بنابر این خبر، امام علی (ع) (نه میثم) آینده میثم و شهادت وی را بدو خبر داد. پس از آن میثم کنار درخت خرمایی که امام علی (ع) بدان اشاره کرده بود، می‌رفت و خطاب به او می‌گفت که پرورش تو برای من بوده است و پرورش من نیز برای تو. عَرِیف میثم او را به عبید الله بن زیاد تحویل می‌دهد. میثم در محاجه با عبید الله بن زیاد از امام علی (ع) حمایت کرد و علی‌رغم دستور ابن زیاد، از علی (ع) برائت نجست. فرمان دار زدن میثم صادر می‌شود. میثم بر بالای دار به مردم گفت که از حوادث آینده آگاه است، هر چه خواهند پیرسند. ابن زیاد دستور لگام زدن بر دهان او را داد (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۲؛ مفید، ۱۴۱۳ ب: ۷۵).

افزوده‌های این خبر چنین است:

۱. بر خلاف اخبار پیشین، در این خبر امام علی (ع) آینده میثم و شهادت او را پیش‌گویی می‌کند و پیش‌گویی مستند به امام علی (ع) است نه میثم تمار. اخبار پیشین با امام علی (ع) ارتباطی نمی‌یافت و خود میثم از آینده‌اش خبر می‌داد. این بند از خبر در صدد است، پیش‌گویی میثم را مشروعیت بخشیده و ریشه آن را مستند به پیش‌گویی امام علی (ع) نماید.

۲. میثم بارها، کنار درختی که بنا بود بر آن به دار کشیده شود، می‌رفت و با آن صحبت می‌کرد. این کنایه ای است بر این که آنچه در دل مردان الهی می‌گذرد قابل فهم برای مردم عادی نیست و آنان لاجرم همسخن با موجودات دیگر می‌شوند.

۳. عَرِیف میثم ملزم می‌شود که او را به دستگاه امارت جلب کند چنان که رسم قبیله‌ای آن دوره اقتضا می‌کرد.

۴. میثم فرمان ابن زیاد بر برائت جستن از امام علی (ع) را نمی‌پذیرد.

۵. میثم بر بالای دار اظهار می‌کند از حوادث آینده آگاه است و احادیثی از امام علی (ع) در اختیار دارد که می‌تواند به شنوندگان عرضه کند.

این نسخه از روایت در صدد است فرد پیش‌گو را امام علی (ع) معرفی کند. این خبر علاوه بر توسعه در گوینده پیش‌گویی که از میثم به امام علی (ع) منتقل می‌شود تا تردیدها در باب پیش‌گویی را از میان بردارد، بر این که میثم به جهت ارتباط با امام علی (ع) از حوادث آینده آگاه بوده تاکید می‌کند، به گونه‌ای که میثم در بالای دار، آمادگی خود را برای بیان حوادث آینده اعلام می‌کند. در مباحث مقدماتی این خبر بر پیوند میان میثم و امام علی (ع) تاکید شده است و موضوع فرعی مطرح شده در این روایت، برائت جویی مخالفان از امیر مومنان است. سفر میثم به عمره به صورت گذرا طرح شده است و به حوادث پس از شهادت میثم نپرداخته است.

شخصیت مثبت و اصلی این خبر، میثم تمار و شخصیت منفی مقابل میثم، عبیدالله بن زیاد است که تعارض اصلی میان این دو رخ می‌دهد. شخصیت‌های دیگری در این خبر نمایان شده‌اند که در روایات پیشین حضور نداشتند. امام علی(ع)، که آغازگر پیش‌گویی است به عنوان شخصیت هم عرض ظاهر می‌شود. دو شخصیت فرعی دیگر نقش نسبتاً خنثی به عهده می‌گیرند. عریف میثم از سر ناچاری و پس از تهدید ابن زیاد، برای حفظ موقعیت قبیله به خواسته ابن زیاد در تحویل میثم تن می‌دهد. عمرو بن حرث نیز که در فرماندهی کوفه نقش داشت و همسو با عبیدالله بن زیاد بود با میثم هم سخن می‌شود، اما رفتاری از او علیه میثم ثبت نمی‌شود.

۴-۵. توسعه در سند خبر

خبر پنجم کشی را امام رضا(ع) از پدرش امام کاظم(ع) از پدران خویش نقل می‌کند (و رَوَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع) عَنْ أَبِيهِ، عَنْ آبَائِهِ (صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ) قَالَ:....). در این گزارش دو خبر غیبی که یکی از میثم و دیگری از امام علی(ع) است ذکر شده است. بر اساس این خبر، میثم خبر شهادت آن حضرت را به وی می‌دهد. امام علی(ع) نیز به میثم می‌فرماید دست و پا و زبانش قطع و بر دار خواهد شد. علت دستگیری میثم بدان جهت بود که میثم همراه بازاریان کوفه شکایت از کارگزار بازار را نزد عبیدالله بن زیاد برد. عبیدالله بن زیاد از او خواست از علی(ع) براءت جوید، بدی او را گفته و از خوبی‌های عثمان بن عفان یاد کند که با مخالفت میثم روبرو شد. عبیدالله دستور قطع دستان و پاهای میثم و بر دار زدن وی را داد. میثم بر سر دار ویژگی‌های علی(ع) را گفت. دستور قطع زبان او داده شد (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۵).

بندهای افزوده شده این خبر نسبت به اخبار پیشین چنین است:

۱. میثم شهادت امیرمومنان علی(ع) را پیش‌گویی می‌کند.

۲. نحوه شهادت میثم از سوی امام علی(ع) به گونه بریده شدن دست و پا و زبان گزارش می‌شود. امام علی(ع) درخت خرمایی را که میثم بر آن بر دار می‌شود را نشان می‌دهد و می‌فرماید این درخت بر چهار قسمت شده و بر یک قسمت میثم و بر سه قسمت دیگر عمرو بن حمق، محمد بن اکثم و خالد بن مسعود به دار آویخته خواهند شد. این بند از خبر بدین گونه محقق نشده است زیرا که عمرو بن حمق در سال ۵۱ و ده سال پیش از میثم تمار به فرمان معاویه در موصل - نه در کوفه - به گونه مرموزی به شهادت رسید و با دار و درخت خرما هیچ ارتباطی برقرار نکرد. آن دو نفر دیگر نیز افراد شناخته شده‌ای در تاریخ نیستند و از بر دار شدنشان بر تکه‌های چوب آن درخت خرما خبری نیست.

۳. میثم در باره پیش‌گویی امام‌علی(ع) در باره شهادت خود شک می‌کند. هنگامی که علی(ع) از آینده میثم و شهادت وی خبر می‌دهد، میثم در دل بر آن حضرت شک می‌برد که چگونه وی می‌تواند از غیب خبر دهد. این بند هر چند به ظاهر از ناهمخوانی‌های متن است، اما گویا در صدد است بازتاب این گونه اخبار را میان مردم نشان دهد که پذیرش این دست اخبار را دشوار می‌دانستند. نقل شک میثم بدان جهت بود تا در ادامه با محقق شدن پیش‌گویی‌ها که خبر بدان می‌پردازد، پیروز میدان را طیف باورمندان به پیش‌گویی نشان دهد.

۴. پیش‌گویی امام‌علی(ع) در باره آینده میثم، پیش روی کرده و مستند به پیامبر(ص) می‌شود و ریشه پیش‌گویی، خبر پیامبر(ص) دانسته می‌شود.

۵. تکه‌ای از درخت خرما که بناست میثم بر آن بر دار شود توسط صالح فرزند میثم علامت گذاری می‌شود تا بعداً نشانه‌ای بر اعتبار و درستی پیش‌گویی شود.

۶. دستگیری میثم به جهت اعتراض وی به کارگزار بازار کوفه همراه خرما فروشان گزارش می‌شود. این بند خلا روایات پیشین را که سبب دستگیری را گزارش نکرده‌اند، جبران می‌کند.

۷. در شمار درخواست‌های ابن‌زیاد از میثم علاوه بر برائت از علی(ع)، بیان خوبی‌های عثمان نیز افزوده می‌شود. این بند به ویژگی‌های فکری مخالفان تفکر علوی اشاره می‌کند.

۸. ابن‌زیاد برای اعدام میثم به گونه‌ای برنامه ریزی می‌کند که پیش‌گویی امام‌علی(ع) در باره قطع شدن زبان میثم محقق نشود تا خبر میثم و مولایش تکذیب شود، اما تلاش او سودی ندارد زیرا که از سر ناچاری - چون میثم به بیان فضائل مولایش علی(ع) پرداخت - فرمان به قطع زبان میثم می‌دهد.

۹. پس از بر دار شدن میثم، فرزند وی صالح بن میثم برای راستی آزمایی، سراغ چوبِ دارِ میثم رفته و مشاهده می‌کند، همان چوبی است که قبلاً بر آن علامت گذاشته است.

مضمون و وظیفه اصلی خبر مزبور در این است که بر جنبه‌های پیش‌گویی میثم که حتی در این زمینه بر مولای خویش سبقت جسته است تاکید نماید. پیش‌گویی میثم با پیش‌گویی امام‌علی(ع) در باره آینده میثم گره می‌خورد و پیش‌گویی به رسول خدا(ص) تسری می‌یابد تا مشروعیت بیشتری یابد. تردید و شک میثم در غیب - گویی علی(ع)، با رخ دادن حوادث به همان گونه که پیش‌گویی شده بود برطرف می‌شود. افزوده شدن این بند به متن خبر، بازتاب دهنده دیدگاه‌های شکاکانه و بازخوردهای منفی این نوع اخبار در میان عده‌ای از مردم است که علاوه بر سخن میثم در رفتار ابن‌زیاد نیز برای تکذیب پیش‌گویی، خود را نشان می‌دهد، اما موفق نمی‌شود. افزوده شدن نام امام رضا(ع) و پدران وی در سند روایت، رواج این خبر را در اواخر قرن دوم نشان می‌دهد. بر

اساس این روایت می‌توان جهت‌گیری فکری طیفی از اصحاب ائمه را در باب توان امام علی(ع) و اصحاب وی بر پیش‌گویی و اطلاع از غیب را به دست آورد. مضمون فرعی روایت که سوگیری سیاسی مخالفان میثم را نشان می‌دهد، تاکید آنان بر درستی مشی عثمان بن عفان و لزوم ذکر ویژگی‌های وی است. شخصیت اصلی در این خبر میثم است و شخصیت منفی عبدالله بن زیاد. عمرو بن حرث که در روایت پیشین به عنوان شخصیتی خنثی مطرح بود، در این روایت به عنوان شخصیتی منفی که دو بار به مقابله با میثم بر می‌خیزد معرفی می‌شود. تعارض میان میثم و عبید الله به تعارض و کشمکش میان جامعه بازاریان و عبید الله تعمیم داده می‌شود.

۴-۶. تعمیم پیش‌گویی به اصحاب امام علی(ع)

علاوه بر پنج خبر یاد شده که کشی ذیل شرح حال میثم آورده است، در شرح حال حبیب بن مظاهر اسدی پیش‌گویی شهادت میثم به گونه دیگری بیان شده است. بنابر این خبر، میان حبیب بن مظاهر اسدی(م ۶۱) و میثم تمار(م ۶۰) ارتباط دوستانه بود و در جلسه‌ای میان این دو که در مجلسی از بنو اسد تشکیل شد، هر یک از سرنوشت دیگری خبر داد. حبیب از به صلیب کشیده شدن میثم در دوستی اهل بیت سخن گفت و میثم گفت که حبیب در یاری فرزند پیامبر، امام حسین(ع) کشته و سرش در کوفه گردانده خواهد شد. چون سخنان این دو به رُشید هَجَری رسید، گفت میثم فراموش کرد بگوید، کسی که سر حبیب را می‌آورد، صد درهم عطا خواهد گرفت (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۷۸).

راوی اصلی این خبر فضیل بن زبیر رَسَّان زیدی مسلک است و کشی آن را از کتاب مفاخرة الکوفة و البصرة مدائنی (م ۲۲۴) که مفقود است نقل کرده است. خصیبی (م ۳۳۴) خبر را با اشتراک در راویان اصلی به همان گونه کشی آورده است با این تفاوت که در آخر خبر یاد آور شده منشا پیش‌گویی‌های ایشان، همه از اخباری بود که امام علی(ع) در اختیار ایشان قرار داده بود (خصیبی، ۱۳۷۷: ۱۶۰).

ویژگی‌های این خبر بدین شرح است:

۱. شهادت میثم توسط حبیب بن مظهر (نه امام علی(ع) و نه خود میثم) پیش‌گویی می‌شود. بدین وسیله خبر در صدد است پیش‌گویی را مسئله‌ای پذیرفته شده میان اصحاب امام علی(ع) و عادی معرفی کند.
۲. میثم دارای قدرت پیش‌گویی است و شهادت حبیب بن مظاهر و چرخاندن سر او در کوفه را پیش‌گویی می‌کند.

۳. رُشید هجری (که برخوردار از علم منایا و بلایا معرفی شده است)، پیش‌گویی نا تمام میثم را تکمیل کرده و جزئیات حوادث که در آینده نسبت به حبیب رخ خواهد داد را ذکر می‌کند. این بند به روشنی آگاهی از آینده را برای اصحاب امام علی(ع) عادی و به ویژه برای اصحابی که به گونه‌ای با امویان درگیر شدند، تعمیم می‌دهد.

۴. علی رغم انکار این پیش‌گویی از سوی جامعه و مردم، رویدادها به همان گونه که آن سه نفر پیش‌گویی کرده بودند، رخ می‌دهد. این بند نشان می‌دهد، زمینه لازم برای پذیرش این گونه اخبار هنوز میان مردم فراهم نبوده است.

مضمون اصلی این خبر، توانایی اصحاب امام علی(ع) بر پیش‌گویی است که با پیش‌گویی حبیب بن مظهر، میثم تمار و رشید هجری محقق می‌شود.

شخصیت‌های مطرح در این خبر علاوه بر میثم، حبیب بن مظهر و رشید هجری هستند که در روایات پیشین از آنها یاد نبوده. کمکش و تعارض در این خبر میان سه فرد یاد شده و جامعه کوفه است که به انکار ایشان می‌پردازد. در روایات پیشین کشمکش میان میثم و یک فرد و یا کارگزاران حکومت بود و مردم معمولاً همراه و همسوی با میثم ظاهر می‌شدند.

نتیجه

با بررسی خبر مربوط به شهادت میثم، این نتیجه به دست آمد که خبر یاد شده به مرور توسعه یافته و بندهایی بدان افزوده و یا کاسته شده است. این افزوده‌ها همه به جهت پاسخ به پرسش‌هایی بود که میان گروه‌های سیاسی و مذهبی به تناسب مطرح می‌گشت. خبر یاد شده که در ابتدا به صورت غیر صریح شهادت میثم تمار را طرح می‌کرد در مراحل بعد به صراحت بدان پرداخته و حادثه را به صورت کامل: مقدمات، اصل حادثه، پایان؛ سامان دهی کرده است. مباحث مربوط به ویژگی‌های اصحاب امام علی(ع) که به گونه‌ای متأثر از مباحث مربوط به منزلت و ویژگی‌های آن حضرت بود، در توسعه این اخبار بی‌تأثیر نبود، چنان که وضعیت سیاسی و ستمی که از سوی امویان بر یاران با وفای علی(ع) روا می‌شد، زمینه توسعه این گونه اخبار را فراهم می‌کرد.

پیوست یک:

اخبار میثم در باره امام علی(ع) به شرح زیر است:

خبر اول: پیش‌گویی امام علی(ع) در مسیر رفتن به صفین. بر اساس این روایت، امام علی(ع) هنگام رفتن به سوی صفین در منطقه کربلا، پیش‌گویی شهادت امام حسین(ع) و اصحاب ایشان را کرد، در ادامه راه در بیابان هنگامی که لشکریان دچار کم آبی شدند، امام با برداشتن صخره‌ای، آب روان در اختیار لشکریان قرار داد(خصیبی، ۱۳۷۷: ۱۴۸).

خبر دوم. روایت دوم بر قدرت خارق العاده امام علی(ع) تاکید می‌کند. میثم اظهار می‌کند در مسجد جامع کوفه، امام علی(ع) در حال خطبه بود که مردی خبر غارت مناطق میان شهر هیت و انبار را توسط سپاه معاویه آورد. برخی به امام علی(ع) اعتراض کردند، امام علی(ع) کرامتی از خود نشان داد و در حالی که بر فراز منبر مسجد کوفه بود، با پای خود به سینه معاویه که در شام بود، کوفت و او را از تخت به زیر افکند (خصیبی، ۱۳۷۷: ۱۲۵).

خبر سوم. این روایت در باره مسخ شدن منکران ولایت و وصایت امام علی (ع) است. بر اساس این روایت امام علی (ع) سراغ مار ماهی‌های (الجرى) فرات رفت و آنان اظهار کردند به جهت نپذیرفتن وصایت امیر مومنان به چنین روزی افتاده‌اند (خصیبی، ۱۳۷۷: ۱۵۷).

خبر چهارم. این روایت در باره زنده کردن مرده توسط امام علی (ع) است. میثم نقل می‌کند در مسجد کوفه و نزد امام علی (ع) بوده که مردی آمد و درخواست کرد مرده‌ای را که قاتل آن مشخص نبود، زنده کند تا شرح قتل خود را باز گوید، امام علی (ع) مرده را زنده کرد و او قاتل خویش را معرفی کرد (ابن عبد الوهاب، بی تا: ص ۲۵؛ طبری، ۱۴۲۷: ۱۱۰).

خبر پنجم. این خبر در باره پیش‌گویی پیامبر (ص) در باره جعفر کذاب است. این روایت را ابو حمزه ثمالی از میثم تمار از جابر بن عبد الله انصاری از رسول خدا (ص) نقل می‌کند. بر اساس این روایت، پیامبر با اشاره به ولادت جعفر بن محمد الصادق فرمود از نسل او جعفر کذاب بر خواهد خاست که در حق برادر خود حسن بن علی (ع = عسکری) جفا کند (خصیبی، ۱۳۷۷: ۲۴۸).

خبر ششم. بنابر این خبر میثم معجزه‌ای از امام علی (ع) نقل می‌کند که حاکی از سوار شدن آن حضرت بر ابرها به همراه عمار بن یاسر و گشتن در آفاق است (ابن عبد الوهاب، بی تا: ۳۵؛ طبری، ۱۴۲۷: ۱۳۲).

خبر هفتم. میثم نقل می‌کند که امام علی (ع) برای برخی از اصحاب خویش بهشت و جهنم را نشان داد، سنگ‌ها را جواهر کرد و چون میثم دانه‌ای از سنگ‌های جواهر شده را برداشت، امام از او پرسید چرا چنین کرده است، او گفت برای راستی آزمایی، امام فرمود اگر آن گوهر را باز گرداند بهشتی خواهد بود و اگر باز نگرداند، جهنمی خواهد شد، میثم آن را باز گرداند (قطب راوندی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۸۶۴).

خبر هشتم. روابط میثم با امام علی (ع) به گونه‌ای وصف شده که کارهای یکدیگر را انجام می‌دادند. امام علی (ع) یک بار، میثم تمار را برای کاری فرستاد و خود در مغازه وی ایستاد، مشتری آمد خرما خواست، و امام فرمود، پول را گذاشته و خرما را بر دارد. چون میثم آمد، درهم را پست و ناقص یافت، امام فرمود شاید، خرما، ترش شده باشد، در این هنگام مشتری آمد و اظهار کرد، خرما تند است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۲: ص ۳۲۹).

خبر نهم. میثم شاهد، درد دل‌های امام علی(ع) بود. میثم در کوفه، علی(ع) را پیگیری کرد و دید که با فرو بردن سر در چاه با خداوند درد دل می‌کند(ابن مشهدی، ۱۳۷۸: ۱۴۹).

خبر دهم. امام علی(ع) خبر شهادت خود توسط ابن ملجم را به میثم داد و چون میثم از امام علی(ع) خواست، پیش از اقدام ابن ملجم، او را دستگیر نماید، امام علی(ع) نپذیرفت و این کار را قصاص قبل از جنایت دانست(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۲: ۲۷۵).

علاوه بر ده خبر یاد شده، میثم سه خبر نقل کرده است که حاوی پیش‌گویی و کرامت نیست. این موارد به شرح زیر است:

خبر اول. روایت امام علی(ع) در فضل مسجد کوفه (ثقفی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۱۳؛ ابن مشهدی، ۱۳۷۸: ۱۲۷).
خبر دوم. میثم نقل می‌کند نزد امام علی(ع) در اواخر عمر آن حضرت بوده است که خطاب به امام حسن(ع) فرمود، خداوند از مومنان میثاق بر دشمنی منافقان و فاسقان گرفته است و از فاسقان و منافقان نیز میثاق بر بغض پدرت علی(ع) گرفته است(ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۲: ۲۷۸؛ اربلی، ۱۴۲۱، ج ۱: ۳۸۰).
خبر سوم. گزارش میثم از اعتراف زنی در برابر امام علی(ع) به زنا است (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۰۹؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷: ۱۷۶).

میثم تمار چندین حادثه را پیش‌گویی کرد:

۱. خبر مرگ معاویه را یک هفته پیش از آن که خبر به کوفه برسد، اعلام کرد (طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۸۰).
۲. شهادت امام حسین (ع) را برای جبله مکيه پیش‌گویی کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۲۷؛ کرکی، ۱۴۱۸، ج ۲: ۴۴۴).
۳. پیش‌گویی آزادی مختار از زندان عبید الله و خونخواهی امام حسین(ع) (مفید، ۱۳۷۲، الف، ج ۱: ۳۲۴؛ طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۴۲).
۴. پیش‌گویی شهادت حبیب بن مظهر اسدی(طوسی، ۱۳۴۸ الف: ۷۸؛ خصیبی، ۱۳۷۷: ۱۶۰).

با توجه به نقل اخبار غیبی میثم در منابع شیعی، بعدها میثم به عنوان فردی برخوردار از علم المنايا و البلايا (آگاهی از مرگ‌ها و حوادث آینده) معرفی شد به گونه‌ای که وی استاد اسرار و رموز بود (قزوینی، ۱۴۲۶: ۱۲۹). در متون نصیریّه میثم به عنوان کسی که از اسرار امام علی(ع) آگاه بود معرفی شده است. روایتی از میثم

در کتاب هدایة المسترشد نوشته ابو صالح دیلمی (قرن ۵) که از متون نصیریان است در باره میثم آمده است. بر اساس این روایت، میثم یک بار در باره ویژگی های امام علی (ع) در دل تردید کرد، امام از درون وی خبر داد و میثم شرمسار شد و امام علی (ع) را با کلماتی غالیانه ستایش کرد (لا اله الا انت)، امام علی (ع) نیز گفت: انی انا الله، لا اله الا انا فاعبدنی و اقم الصلاه لذكری (الدیلمی، ۲۰۰۸: ۱۷۷). همچنین نام میثم به متون صوفیان نیز راه یافت و به عنوان فردی که با ربیع بن خُثیم زاهد (م ۶۳) دیدار داشته و او را ستوده یاد شده است (مروزی، ۱۴۲۵: ۸؛ ضبی، ۱۴۱۹: ۲۸۲).

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۶)، امالی الصدوق، تهران، کتابچی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۳۷۹ق)، المناقب، قم، علامه.
- ابن عبد الوهاب، حسین بن عبد الوهاب، (بی تا)، عیون المعجزات، قم، مکتبه الداوری.
- ابن عساکر، علی بن حسن، (۱۴۱۵ق)، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر.
- ابن مشهدی، محمد بن جعفر، (۱۳۷۸)، المزار الکبیر، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، موسسه النشر الاسلامی.
- اربلی، علی بن عیسی، (۱۴۲۱ق)، کشف الغمه، تحقیق سید احمد الحسینی، قم، منشورات شریف رضی.
- برقی، احمد بن محمد، (۱۳۴۲)، رجال البرقی - الطبقات، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- برقی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱)، المحاسن، تصحیح سید جلال الدین حسینی، طهران، دار الکتب الاسلامیه.
- بهبودی، محمد باقر (۱۳۹۸ش)، مقاله اینترنتی «میثم تمار» انتشار به تاریخ ۱۳۹۸/۲/۹.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد، (۱۳۹۵ق)، الغارات، تحقیق جلال الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی.

الجد، حيدر، (١٣٨٨ش)، بارگاه میثم تمار، ترجمه و تلخیص محمد علی خوشنویس، فرهنگ زیارت، شماره ١، ص ١١٣-١٢٩.

حلی، حسن بن یوسف، (١٤١٧ق)، خلاصه الاقوال، تحقیق جواد القیومی، موسسه نشر الفقاهه.

خصیبی، حسین بن حمدان، (١٣٧٧)، الهدایه الکبری، بیروت، موسسه البلاغ.

الدیلمی، ابو صالح، (٢٠٠٨م)، هدایة المسترشد و سراج الموحّد، تحقیق ابوموسی و الشیخ موسی، مندرج در سلسله تراث العلوی، ج ٨، لبنان، دار لاجل المعرفة.

سهراب زاده، خدیجه، (١٣٩٠ش)، سرواژه «میثم تمار» دانشنامه جهان اسلام،

ضبی، محمد بن فضیل بن غزوان، (١٤١٩ق)، الدعاء، تحقیق عبد العزیز بن سلیمان بن ابراهیم البعیمی، ریاض، مکتبة الرشد.

طبری آملی (صغیر)، محمد بن جریر، (١٤٢٧ق)، نوادر المعجزات فی مناقب الایمة الهداة، باسم محمد اسدی، قم، دلیل ما.

طوسی، محمد بن حسن، (١٣٤٨)، رجال الکشی (اختیار معرفه الرجال)، مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی مرکز تحقیقات و مطالعات دانشگاه مشهد.

طوسی، محمد بن حسن، (١٣٨٠ق)، الرجال، قم، انتشارات رضی.

قریشی، سید حسن، (١٣٨٨ش)، میثم تمار، مجله فرهنگ کوثر، شماره ٦٩، ص ١٣٦-١٤١.

قزوینی، مهدی، (١٤٢٦ق)، المزار، تحقیق جودت قزوینی، بیروت، دار الراشدین.

قطب راوندی، سعید بن هبة الله، (١٤٠٩ق)، الخرائج و الجرائح، قم، موسسه الامام المهدی (ع).

کرکی سید محمد حائری، (١٤١٨ق)، تسلیة المجالس و زینة المجالس، قم، موسسه المعارف الاسلامیه.

کلینی، محمد بن یعقوب، (١٣٦٣)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمد باقر، (١٤٠٣ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، موسسه الوفاء.

مدرسی طباطبایی، حسین، (١٣٨٦)، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، قم، نشر مورخ.

مروزی، عبدالله بن مبارک، (١٤٢٥ق)، کتاب الزهد و الرقائق، تحقیق حبیب الرحمن اعظمی، بیروت، دار الکتب العلمیه.

مفید، محمد بن محمد، (١٣٧٢)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، مؤسسه آل البيت.

مفید، محمد بن محمد، (١٤١٣ق)، الاختصاص، تحقیق سید علی میرشریفی، قم، المؤتمر العالمی للافیه الشیخ المفید.

ياقوت حموى، ياقوت بن عبدالله، (١٩٩٥م)، معجم البلدان، بيروت، دار صادر.
يعقوبى، احمد بن واضح، (بى تا)، تاريخ اليعقوبى، بيروت، دار صادر.